

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2025-63-192-197>

УДК: 81'0

Ийсаева А. Дж., филол. илимд. канд., доцент

iisaevaanarhan@iksu.kg

ORCID: 0000-0003-0861-0148

Иманакунова И. Ж., доцент

imanakunova@iksu.kg

ORCID: 0000-0003-0341-7381

Асанбекова Н. С., магистрант

asanbekovanargizaseyitbekovna@gmail.com

ORCID: 0009-0001-1214-8921

Бактыбекова М., студент, meerimbaktybekova5@gmail.com

ORCID: 0009-0002-4914-0381

К. Тыныстанов ат. БИМУ

Каракол ш., Кыргызстан

ТИЛДИН ӨНҮГҮШҮ ЖАНА ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨР

Макалада тилдин баяу процессинин мазмуну жана чет тилден кирген сөздөрдү өздөштүрүү маселеси ар тараптуу каралып, тилге жаңы сөздөрдү кошууда алардын керектүүлүгү, тилдин ички нормалары жана муктаждыктары эске алынышы зарылдыгы баса белгиленет. Макалада чет тилден кабыл алынган сөздөрдүн келип чыгуу себептери, алардын тилдин когнитивдик базасына болгон байланышы жана жаңы түшүнүктөрдү атоо муктаждыгы менен байланыштуу табигый процесс көрсөтүлгөн. Ошондой эле тилде чет элдик лексиканын негизсиз ашыкча көп болушу эне тилдин ички структурасына жана тарыхый-маданий баалуулуктарына зыян келтирери мисалдар менен тастыкталат. Эл аралык сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү жана алардын улуттук тилдерде маанисинин өзгөрүшү да өзүнчө каралган. Авторлор чет тилдик сөздөрдү кабыл алууда тең салмактуу жана сынчыл мамиле кылуу керектигин белгилешет: зарыл учурда чет тилдик сөздөр кабыл алынуусу мүмкүн, бирок негизсиз жана себепсиз колдонуу тилдин табигый өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратат. Жалпысынан, макала тилдин динамикалык өнүгүүсүндөгү чет тилдик таасирдин ордун жана анын оң жана терс жактарын лингвистикалык негизде талдоого багытталган.

Түйүндүү сөздөр: чет тилинен кирген сөздөр, тилди байытуу, ассимиляция процесси, табигый өнүгүү, эл аралык лексика, калька, престиж, эффект.

Ийсаева А. Дж., канд. филол. наук, доцент

iisaevaanarhan@iksu.kg

ORCID: 0000-0003-0861-0148

Иманакунова И. Ж., доцент

imanakunova@iksu.kg

ORCID: 0000-0003-0341-7381

Асанбекова Н. С., магистрант

asanbekovanargizaseyitbekovna@gmail.com

ORCID: 0009-0001-1214-8921

Бактыбекова М., студент, meerimbaktybekova5@gmail.com

ORCID: 0009-0002-4914-0381

ИГУ им. К. Тыныстанова

г. Каракол, Кыргызстан

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА И ЗАИМСТВОВАНИЯ

В статье всесторонне рассматривается процесс обогащения языка и проблема усвоения заимствованных из иностранных языков слов. Авторы подчёркивают необходимость

учитывать потребности, внутренние нормы и нужды языка при введении новых слов. В статье показаны причины заимствования иностранных слов, их связь с когнитивной базой языка и естественный процесс появления новых понятий. Также на примерах подтверждается, что чрезмерная нагрузка языка необоснованными иностранными терминами наносит вред внутренней структуре родного языка и его историко-культурным ценностям. Особое внимание уделяется особенностям интернационализмов и изменениям их значения в национальных языках. Автор отмечает, что при заимствовании иностранных слов необходим взвешенный и критический подход: при необходимости иностранные слова могут быть приняты, но их неоправданное и бесконтрольное использование препятствует естественному развитию языка. В целом статья направлена на глубокий лингвистический анализ места иностранного влияния в динамическом развитии языка, а также его положительных и отрицательных сторон.

Ключевые слова: заимствованные слова, обогащение языка, процесс ассимиляции, естественное развитие, интернационализм, калька, престиж, эффект.

Iisaeva A. Dj., cand. philol. science, docent

iisaevaanarhan@iksu.kg

ORCID: 0000-0003-0861-0148

Imanakunova I. J., docent, imanakunova@iksu.kg

ORCID: 0000-0003-0341-7381

Asanbekova N. S., master's student

asanbekovanargizaseyitbekovna@gmail.com

ORCID: 0009-0001-1214-8921

Baktybekova M.B., student, meerimbaktybekova5@gmail.com

ORCID: 0009-0002-4914-0381

K. Tynystanov Issyk-Kul state university

Karakol c., Kyrgyzstan

DEVELOPMENT OF LANGUAGE AND BORROWINGS

The article explores the content of the process of language enrichment and the issue of mastering borrowed words from foreign languages from multiple perspectives. The author emphasizes the importance of considering the necessity of new words, the internal norms of the language, and its needs when adding new words. The article examines the reasons for adopting foreign words, their connection to the cognitive base of the language, and the natural process related to the need to name new concepts. Additionally, it highlights how the excessive use of foreign terms, when not necessary, can harm the internal structure and historical-cultural values of the native language. The characteristics of international words and the change of their meanings in national languages are also discussed separately. The author stresses the need for a balanced and critical approach to adopting foreign words: foreign words may be accepted when necessary, but unnecessary and unsubstantiated use hinders the natural development of the language. Overall, the article aims to deeply analyze the influence of foreign languages on the dynamic development of language, examining both its positive and negative aspects on a linguistic basis.

Keywords: borrowed words from foreign languages, language enrichment, assimilation process, natural development, internationalism, calque, prestige, effect.

Адамзат коомунун өнүгүшү – бул ар бир коомдун ичиндеги бардык маданияттарынын, ошол эле учурда бардык тилдеринин өнүгүшү. Дүйнөлүк маданияттардын бири-бирине тийгизген таасири, өзгөчө, глобалдашуу доорунда айкын байкалууда. Анын натыйжасында дүйнө жүзүндөгү ар кандай улут ичиндеги түрдүү көрүнүштөр менен түшүнүктөр жана ошол эле учурда улуттук тилдер дагы өзгөрүүгө дуушар болууда. Мындан улам, ошол улуттун маданияттары менен катар тили дагы баюу жолунда болуп келет.

Тилдин «байышы» деген түшүнүктү туура түшүнүү керек. Бул – тилге келген ар кандай жаңы сөздөрдү текшербестен, алардын керектүүлүгүн, туура же туура

эместигин анализ кылбастан кабыл алуу эмес. Тилге жаңы сөздөрдү кошуу табигый процесс болгону менен, алардын ар бири тилдин нормаларына жана муктаждыктарына жооп бериш керек.

Ар бир тилде чет тилинен кабыл алынган сөздөрдүн үлүшү чоң, бирок алардын так санын аныктоо мүмкүн эмес. Бул, бир жагынан, тилге тынымсыз кирип жаткан чет тилдик элементтердин санынын өсүшүнө, экинчи жагынан, ассимиляция процессинин таасирине байланыштуу, анткени ал сөздүн келип чыгышын аныктоону кыйындатат.

Кабыл алып жаткан тилдин когнитивдик базасында белгилүү бир нерсе же көрүнүштүн болбошу ошол объект же көрүнүштү атап көрсөтүүгө болгон муктаждыкты жаратат. Бул чет тилинен сөздөрдү кабыл алуунун эң негизги жана эң байыркы себеби болуп эсептелет. Эл үчүн жаңы болгон көрүнүш менен бирге анын аталышы да тилге кирет. Мисалы: *пицца, суши, бургер, микрофон, роутер, смартфон, джинсы, пальто* ж.б.

Азыркы учурда чет тилинен кабыл алынып жаткан сөздөргө байланыштуу бир топ терс көрүнүштөр байкалууда: тилде мурда эле болгон көнүмүш түшүнүктөрдү так жана толук билдирген өз сөздөрүбүз турса дагы, алардын ордуна негизсиз түрдө чет элдик сөздөрдү колдонуу күч алды. Бул көрүнүш тилдин ички табиятын бузуп, эне тилдин түпкү байлыгынын көмүскөдө калып калышына алып келүүдө. Мисалы: *бет май* – кыргыз тилинде илгертен эле бар түшүнүк. Бирок азыр анын ордуна көбүнчө орус тилинен алынган «*крем*» деген сөз колдонулат. *Таза абада тамактануу* – бул жөнөкөй эле кыргызча түшүндүрмө. Анын ордуна англис тилинен келген «*пикник*» деген сөз кеңири жайылууда. *Шире* – таза кыргызча сөз. Бирок көп учурда аны орус тилиндеги «*сок*» деген сөз менен алмаштырышат. *Араба* – кыргыз элинин байыркыдан бери колдонуп келген сөзү. Бирок азыр наристелер үчүн колдонулган «*коляска*» деген орусча сөз көбүрөөк айтылат. Ушундай эле түшүндүрмөнү төмөнкү мисалдар берет: *тандама* – *меню* (француз тилиндеги «*тепи*» сөзүнөн), *чеберчилик* – *мастерство* (орус тилинен), *чөнтөк телефон* – *мобилка* (орус тилинен), *түшүндүрүү* – *инструкция* (англис тилиндеги «*instruction*» сөзүнөн) ж. б.

Айрым учурларда тилди байытуу зарыл болгон менен, негизсиз алмаштыруулар тилдин табигый өнүгүүсүнө зыян алып келет. Алсак, кыргыз тили чет тилден жаңы түшүнүктөрдү туура өздөштүргөн учурлар да бар: Мисалы: *самолет* - *учак* (жаңы түшүнүк келгенде кыргызча сөз жаралган), *трактор* - *трактор* (жаңы техникалык түшүнүк келип, сөз ошол бойдон кабыл алынган), *телевизор* – *сыналгы, радио* – *үналгы, компьютер* - *эсептегич машина* деп алгач колдонулуп, кийин «*телевизор, радио, компьютер*» аталыштары да кошо жашап калды.

Чет тилинен кирип, кабыл алынып жаткан сөздөргө аяр мамиле жасалышы керек. Эгер мүмкүнчүлүк болсо, сырттан келген сөздөрдү колдонуудан качуу аракетин кылып, өз тилибиздин каражаттары менен эле чектелүү зарыл. Бирок, экинчи жагынан алганда, чет тилинен кабыл алынып жаткан сөздөргө каршы туруу менен кыянаттык кылуу дагы аша чапкандыкка жатат. Себеби бул тилге сиңип калган жаңы сөздү жокко чыгарып, байыркы сөздөр менен алмаштырууга аракеттенүүгө алып келип, ал дагы өз кесепетин көрсөтпөй койбойт.

Мындай алмаштыруунун зарылдыгы азыркы учурда талаш-тартыш маселени жаратып гана тим болбостон, окумуштуу лингвисттер тарабынан ар кандай сунуштоолор да берилип жүрөт. Чет тилинен сөздөр көп учурда ошол маданиятта аналогдору жок жаңы көрүнүштөрдү белгилөө үчүн тилге кирет. Көптөгөн тилдерге кирген жаңы кабыл алынган сөздөр эл аралык сөздөргө айланып, глобалдашуу доорунда эл аралык байланыштарды жеңилдетет. Кээде чет тилинен келген сөздү түпкү сөз менен алмаштырып колдонуу ыңгайсыз, узун жана татаал фразага алып келет. Мисалы: *Менеджер* – кыргызча түп маанисинде «*башкаруучу кызматкер, иш*

башкаруучу» дегенди билдирет. Эгерде аны ушул сөз айкаш менен берсек, бир сөз менен эмес, жогоруда белгилегендей эки сөз менен түшүндүрүүнү талап кылат. *Презентация* – кыргызча түп мааниде «*маалымат берүүчү көрсөтмө баяндама*» деп өтө узарып кетет. *Инновация* – кыргызча түшүндүрмөсү «*жаңы киргизилген жаңылык*» же «*жаңы технологиялык өнүгүү*». Ал бир эле «*инновация*» сөзүнө караганда узунураак болуп саналат. *Маркетингдин* кыргызча түшүндүрмөсү «*базарды изилдөө жана сатуу иштерин уюштуруу*» татаал жана узун айтылат. *Консультация* – кыргызча түшүндүрмөсү «*кеңеш берүү*», бирок маанисин толук берүү үчүн кайра кеңейтүү керек болуп калат.

Азыркы учурда «престиждүүлүк» эффектисин жаратуу максатында чет тилинен келген сөздөр көп колдонулууда. Мисалы, француз тилиндеги *boutique* («*кымбат баалуу, көбүнчө өзгөчө товарларды сата турган жана кымбат райондо жайгашкан кичинекей дүкөн*») жана англис тилиндеги *mall* («*mall*» сөзү XVII кылымда Европада кеңири жайылган *rall-mall* аттуу оюндан келип чыккан. Бул оюн узун аллеяда ойнутулган жана кийинчерээк ал аллеяны «*mall*» деп атай башташкан. Кийин бул сөз сейилдөөчү көчөнү, андан соң соода көчөсүн, ал эми акыры азыркы соода борборун түшүндүрө баштаган) сыяктуу сөздөр англис тилиндеги нейтралдуу *shop* сөзүнө салыштырмалуу белгилүү бир типтеги дүкөндөрдү тактоо үчүн гана эмес, соода жайынын абройлуу, престиждүү экендигин баса белгилөө үчүн да колдонулат.

Чет тилдерден кирген сөздөрдүн лексикалык калька жолу менен колдонулушуна көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Бул сөздөр булак тилде кандай формада жана мааниде колдонулса, дээрлик ошол эле түрдө кабыл алуучу тилге өтөт. Мисалы: *Президент* – латин тилинен *praesidens* («*башында турган*») дегенден келип чыккан; дүйнөлүк көптөгөн тилдерге кирген *импичмент* – англис тилинен *impeachment*, укуктук термин катары мамлекеттик кызматтагы адамды кызматтан кетирүү процедурасын билдирет; *банк* – итальянча *banco* (скамейка) дегенден келген, кийин каржылык мааниге ээ болгон; *компьютер* – англис тилинен *computer*, *эсентөөчү машина*; *интернет* – англис тилинен *Internet*, глобалдык маалымат тармагы; *директор* – латынча *director*, башкаруучу адам деген мааниде; *футбол* – англисче *football*, «*бут, топ*» деген сөздөрдөн чыккан оюн түрү; *баскетбол* – англисче *basketball*, «*себет, топ*» деген сөздөрдөн чыккан оюн түрү; *маркетинг* – англисче *marketing*, рынокко багытталган ишмердүүлүк; *ресепшн* – англисче *reception*, кабыл алуу деген мааниде.

Бул сөздөрдүн өзгөчөлүгү – формасы өзгөрбөйт же өтө аз өзгөрөт, ошол эле учурда мааниси да ошол бойдон сакталып калат. Бул тилдин өнүгүүсүндө абдан маанилүү көрүнүш болуп саналат.

Тилдердин өз ара аракетинде чет тилден алынган сөздөр жаңы тилге өткөн соң жаңы маанилерге ээ болушу – бул тилдин динамикалык өнүгүүсүнүн абдан табигый көрүнүшү. Өздөштүрүлгөн сөздүн жаңы мааниси кабыл алуучу тилдин өзүндө пайда болушу мүмкүн; мисалы, *format* деген сөз немис тилинен француз тили аркылуу «*басылманын же кагаздын өлчөмү*» маанисинде алынган, бирок кийин компьютердин эс тутумунда маалыматты уюштуруу жана көрсөтүү формасы деген мааниге ээ болгон. Мына ушуга окшош бир нече мисал: *mouse* (орус тилинде *мышка*) – башында бул сөз жөн гана жаныбарды билдирсе, кийин компьютердик технологияда анын тетиги катары колдонулуп калды да, кыргыз тилинде орус тилиндеги котормосу менен колдонулуп жүрөт; *virus* (*вирус*) – медициналык термин катары колдонулуп келген бул сөз учурда компьютердик вирус катары кеңири колдонулат; *window* (*терезе*) – англис тилиндеги *window* сөзүнүн баштапкы мааниси үйдүн терезесин билдирсе, азыр компьютердик операциялык системада *экрандагы иш аянты* деген маанисин билдирет; *profile* (*профиль*) – баштапкы мааниси — адамдын каптал жактан сүрөтү же кесилиши, бирок

азыр интернет дүйнөсүндө пайдалануучунун жеке маалыматы, аккаунту катары колдонулат.

Бул көрүнүштөр чет тилден сөз кабыл алынганда, алар тилдин ички керектөөлөрүнө жараша кеңейип же өзгөрүп кетерин айгинелеп турат.

Чет тилинен кабыл алынган сөздөрдү өздөштүрүү процесси менен байланышкан көрүнүштөрдүн бири – бул эл аралык же интернационалдык жана псевдоинтернационалдык сөздөр. Эл аралык сөздөр дүйнөнүн көптөгөн тилдеринде кабыл алынып, кеңири таралган сөздөр болуп саналат [1]. Аларга, негизинен, грек, латын сөздөрү кирген: грек тилинен *autonomy, system, analysis*; латын тилинен *principle, nation, progress*; итальян тилинен *sonata, façade, balcony*; француз тилинен *etiquette, omelette, gallant*; араб тилинен *algebra, alcohol, coffee*; индия тилинен *jungle, punch, verandah* сөздөрүн мисал катары алсак болот. Интернационализмдердин улуттук варианттары жазылышы, айтылышы гана эмес, мааниси жагынан да өзгөрүп кетиши мүмкүн жана ал котормодо эске алынышы керек. Мисалы, француз жана англис тилдеринде *ambition* деген сөз «максатка умтулуу» деген нейтралдуу мааниге ээ болсо, орус тилиндеги «амбиция» сөзү *ашкере өзүмчүлдүк, көңүлпоздук* мааниде терс боёк менен колдонулат; *Sympathy* англис тилинде *жан ачыгандык, боор ооруу* деген маанисини билдирсе, орусча «симпатия» *жактыруу, жылуу сезим* дегенди билдирет. *Intelligent* англис, француз тилдеринде *акылдуу, зирек* деген мааниде, орусча «интеллигент» – *маданияттуу, билимдүү адам* деген социалдык-тарыхый боёкко ээ. *Magazine* англис тилинде *журнал* деген маанисин билдирсе, француз, орус тилдеринде *магазин* – *дүкөндү* билдирет. Бул сөздөр бир тамырдан чыкса да, мааниси өзгөргөн. *Actual* англис тилинде *реалдуу, чыныгы* деген мааниде, орус тилинде «актуальный» *өз убагында маанилүү* дегенди билдирет. *Chef* француз тилинде – *башчы, жетекчи*, англис тилинде *chef* – *ашпозчу*, ал эми орус тилинде «шеф» – *башчы* деп башка мааниге өткөн. *Fabric* англис тилинде – *кездеме*, кыргыз, орус тилдеринде «*фабрика*» – *өндүрүш жайы* дегенди билдирет. Англис тилинде болсо *factory* – *өндүрүш жайы* болуп саналат. *Family* (англ.), *familia* (испан), *famille* (немис) деген сөздөр «*үй-бүлө*» деген мааниге ээ, ал эми орус, кыргыз тилиндеги «*фамилия*» сөзү бул мааниде сейрек колдонулат жана эскирген деп эсептелет [6].

Мындай учурлар көп учурда «котормочунун жалган достору» деп аталган көрүнүшкө алып келет, же болбосо псевдоинтернационалдык сөздөр деп аталат, булар – эки тилде окшош угулуп же жазылган, бирок мааниси жагынан жарым-жартылай же толугу менен айырмаланган лексикалык бирдиктер. Псевдоинтернационалдык сөздөр окшоштуктун даражасына жараша төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Жазылышы жана айтылышы бирдей болгон, бирок таптакыр башка мааниге ээ сөздөр (*accurate* – «*так*», бирок «аккуратный» эмес; *complexion* – «*жүздүн түсү*», бирок «комплексия» эмес; *magazine* – «*журнал*», бирок «магазин» эмес);

2. Жазылышы жана айтылышы окшош болгон, кээде кээ бир маанилери да дал келген, бирок кеңири колдонулган маанисинде дал келбеген сөздөр (*authority* – «*бийлик*», сейрек учурда «*авторитет*»; *pretend* – «*түтүн*», сейрек – «*претендент болуу*»; *solid* – «*катуу*», бирок «солидный» эмес);

3. Чен-өлчөмдөрдүн аталыштары, угулушу окшош, бирок сандык мааниси ар башка болгон учурлар (*pound* (англ., лат. тилинен немис тили аркылуу) – 453,59 г; *Pfund* (нем.) – 500 г; *фунт* (орус.) – 409,5 г; *centner* (англ.) – 45,36 кг; *Zentner* (нем.) – 50 кг; *центнер* (орус.) – 100 кг) [5].

Бул көрүнүштөр котормодо жана маданий баарлашууда этияттыкты талап кылат, анткени бир эле сөз ар башка тилде ар башка мааниге жана эмоционалдык боёкко ээ болушу мүмкүн.

Ошентип, чет тилинен кабыл алынган сөздөр маселесинде илимий мамиле орточо жолду карманышы керек жана бул көрүнүштүн функционалдык-стилистикалык аспектисин – ар бир сөздүн кайсы стилге жана колдонуу чөйрөсүнө таандык экенин эске алышы керек.

Эгер жаңы түшүнүк кыргыз тилинде жок болсо, анда сөздү туура өздөштүрүү нормалдуу көрүнүш экенин бул мисалдар көрсөтүп турат. Бирок кыргызча эквиваленти болгон учурда чет тилден алмаштыруу негизсиз болот. Себеби мунун кесепеттеринен тилдин өзүнө таандык сөздөрү унутта калат да, жаш муун эне тилинин өз сөздөрүн билбей калат. Тилде табигый өнүгүү эмес, жасалма жана негизсиз өзгөрүү жүрөт жана улуттук маданият менен байланыш солгундайт. Ошондуктан ар бир жаңы сөздү тилге кошууда анын зарылдыгын жана тууралыгын текшерүү абзел. Биринчи кезекте, өз тилибиздеги сөздөрдү колдонууга артыкчылык берип, чет тилдик сөз зарыл болгондо гана жана кыргызча эквиваленти жок болсо гана кабыл алуу керек. Тилчи-окумуштуулар, мугалимдер гана эмес, ар бир жаран жана жалпы коом тарабынан тилдин тазалыгын сактоого аракет кылуу зарыл.

Адабияттар:

1. Бреус, Е. В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский / Е. В. Бреус. - М.: Издательство УРАО, 2000. - 208 с.
2. Влахов, С. И. Непереводимое в переводе / С. И. Влахов, С. П. Флорин. - М.: «Р. Валент», 2006. - 448 с.
3. Ийсаева, А. Д. Котормо жана анын лингвистикалык табияты: Усулдук көрсөтмө / А. Д. Ийсаева. - Каракол : К. Тыныстанов ат. ЫМУ, 2017. - 36 б. - ISBN 978-9967-474-02-4. - EDN KIWPUN.
4. Ийсаева, А. Д. Необходимые условия в переводческой работе / А. Д. Ийсаева, Ч. У. Омурбекова // Наука и образование: сохраняя прошлое, создаём будущее : сборник статей XIII Международной научно-практической конференции. В 3 ч. Том Часть 1. - Пенза: "Наука и Просвещение" (ИП Гуляев Г.Ю.), 2017. - С. 208-210. - EDN ZVXNVB.
5. Латышев, Л. К. Технология перевода / Л. К. Латышев. - М.: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2001. - 280с
6. Лещева, Л. М. Слова в английском языке / Л. М. Лещева. - Минск: Академия управления при Президенте РБ, 2001. - 179 с.